

MUSIQA CHOLG'ULARINING ILK SHAKL VA TURLARI

Axmedov Baxodirxon Syfiddinovich

Namangan davlat pedagogika instituti amaliy, jismoniy tarbiya va sport fanlarini o'qitish kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: *Musiqa cholg'ularini shakli, turlari, tuzulishi haqidagi mavzularni talablar darajasida o'rganilsa, yosh avlodni musiqa cholg'uga bo'lgan hurmat, milliy cholg'ularimizni ardoqlaydigan, har tomonlama yetuk inson bo'lib voyaga yetishida o'zimizni munosib hissamizni qo'shgan bo'lamiz.*

Kalit so'zlar: *cholg'ularining tarkibiy tasnifi, xonanda, sozanda, tovush, kuy, musiqiy tovushlar, ijrochilik, san`at, Shashmaqom, talaffuz, musiqa faoliyatlari, musiqa tinglash.*

Ma'lumki, musiqiy cholg'ular xalqlarning moddiy hamda ma'naviy boyligidir. Chunonchi, bar bir xalq o'z milliy merosi, davrlar osha yuzaga kelgan an'alarini milliy obanglar orqali tarannum etuvchi va xalqning miliy ma'naviyatiga xos yaratilgan amaliy san'at namunalari orqali ularga mos keluvchi cholg'u asboblari egadirlar. O'zbek musiqiy cholg'ular olami bu xususda ma'nan va moddiy nuqtai nazardan boy hamda rang-barang ekanligini e'tirof etib o'tish lozimdir. Qolaversa, qaysiki xalqning ma'naviyati yuksak bo'lsa, uning tarixi va unga mos merosi ham ulkandir.

Tarixdan ma'lumki, o'zbek xalq cholg'ulari rang-barang tarzda, o'ziga xos shakllangan va musiqaning barcha tarmoqlariga mos cholg'u asboblari shakllanib, asrlar osha rivojlanib kelgan. O'tmish allomalari Al-Forobiy (IX asr) o'zining "Katta musiqa kitobi"da, Safiuddin Urmaviy (XII asr) musiqiy risolasida, Abdulqodir Marog'iy (XIV asr) "Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy" risolasida, Ahmadiy (XIV asr) "Sozlar munozarasi" asarida, Zaynullobiddin Husayniy (XV asr) "Risola dar bayoni qonuni va amaliy musiqiy" risolasida, Abdurahmon Jomiy (XV asr) "Musiqiy risola"sida, Amuliy (XVI asr) "musiqa risola"sida, Darvesh Ali Changiy (XVII asr) "Musiqiy risola"larida musiqiy cholg'ularini o'rganib tadqiq etish masalalarining turli tomonlariga to'xtalib, o'z davrlarining musiqiy cholg'ulari tasnifotini bayon etganlar. O'tmishning zabardast shoirlari o'z asarlarida musiqiy cholg'ular nomlarini zikr etishda sozlarga takror va takror murojaat etganlar. Ayniqsa, buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy musiqa ilmining eng nafosatli va mumtoz kerakli tarmoqlariga urg'u berib o'tganliklarini asarlaridan bilib olish mumkin. XX asrga kelib Eyxgorn, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyayev kabi olimlar musiqiy cholg'ularni o'rganish xususida samarali ish olib borganlar.

Tarixiy qo'lyozmalar, adabiy asarlar va musiqiy risolalarda O'rta Osiyo xalqlari amaliyotida vujudga kelgan barcha cholg'u asboblarning nomlari o'z ifodasini topgan. Musiqiy risolalarda esa cholg'ularga tegishli (shakl, tuzilish, torlar nisbatlari,

tayyorlash mezonlari, cholg'ular uchun ishlatiladigan daraxtlar va h.k. haqida) ma'lumotlar keltirilgan. Ularda, torli cholg'ulardan: borbad, ud, rud, qo'buz, g'ijjak, navha, nuzxa, qonun, chang, rubob, tanbur, dutor; damli sozlardan: ruhafzo, shammoma, org'anun, sibizg'i, nayi anbon, chag'ona, bulamon, surnay, nay, qo'shnay, karnay; urma cholg'ulardan: daf, doyra, nog'ora, safoil kabilar haqida turli darajadagi ma'lumotlar keltirilgan.

Al-Forobiy, Abdurahmon Jomiy, Amuliy, Darvesh Ali Changiy, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyayevlar o'z risolalarida cholg'u sozlariga katta e'tibor bilan yondoshib, ularni amaliyotdagi tutgan o'rni, ayrim falsafiy xususiyatlari hamda malum darajada tasnifoti bilan yoritganlar.

Odatda, musiqiy cholg'ular ijrochilik amaliyotining turli yo'nahshlarida qo'llanilib kelingan. Avvalo eng sodda cholg'ular yaratilib, kundalik hayot tarzida keng foydalanilganligini qayd etish joizdir. Bunday cholg'ular har bir xalqning cholg'ular dunyosida mavjud, ayni paytda ham iste'molda bo'lib keladi. O'zbek xalq ijrochilik amaliyotida saqlanib, qo'llanib kelinayotgan cholg'ulardan Chang, qobiz, sibizg'i shular jumlasidandir. Bu cholg'ularni tayyorlash va ijro etish ham oddiyliги bilan ajralib turadi.

Davrlar o'tishi, jamiyat taraqqiyoti mezoniga cholg'u sozlar ham hamnafas tarzda rivojlanib, zamonaga mos takomiliashib, mukammallashib borgan. Tarixiy manba'larda, Qulmuhammad Udiyning ud cholg'usiga to'rtinchi sim taqqanligi yoki g'ijjak cholg'usining avval ikki tor, keyin uchunchi va to'rtinchi torlari taqilganligi kabi ma'lumotlar aynan cholg'ular takomillashishi bilan bog'liqdir. Takomillashish jarayonida cholg'ularning shakl va tarannum (ovoz) mezonlarini boyitish katta ahamiyat kasb etgan. Bu ikki mezon cholg'ularning ma'nan va moddiy qiymatini ham belgilashga asos bo'lib xizmat qilgan. Zero, chiroyli cholg'u go'zal ovozga ega ekan, u xalq ma'naviy boyligi hamda mulki ekanligini e'tirof etish lozimdir.

XIX asr oxiri va XX asming o'zida o'zbekona chang, qashqar ruboblari shakllanib iste'molga kirdi. Ud va qonun sozlari qayta tiklanib, ijrochilik amaliyotini sezilarli darajada boyitdi. Afg'on rubobi hamda kurd sozlari ham o'ziga xos jozibasi bilan amaliy jarayondan munosib o'rin oldi. Zamonaviy kompozitorlik ijodiyoti bilan bog'liq holda bir qator Chang, rubob, dutor, g'ijjak kabi xalq cholg'ularining oliaviy namunalari yaratildi. Pirovardida, zamonaviy jarayonga kelib musiqiy cholg'ularning turli yo'nalishlarga mos, xilma-xil tarkiblari yuzaga keldi. Amaliyotda an'anaviy, qayta ishlangan, takomillashgan, qayta tiklangan, yangi zamonaviy (hamda elektron) xillari keng qo'lianilmoqda.

Qayd etish joizki, cholg'ular, cholg'u musiqasi hamda ijrochiligi azal-azaldan bir-birini to'ldirib, rivojlanishiga va takomillashishiga zamin yaralib kelgan. Ijrochilik mezonining rivoji cholg'ular ko'lamini kengaytirish, imkoniyatlarini oshirish uchun xizmat qilgan. O'zbek an'anaviy cholg'ularining tarixiy shakllanishi ham bir qator xalq milliy an'analari negizida qaror topgan. Kasbiy musiqaning ijodiyoti va uning rivoji aynan cholg'ular bilan chambarchas bog'liqligini qayd etib o'tish lozimdir. Chunonchi,

mumtoz ijodiyot cholg'ularining mukammallik xususiyatlarini namoyish etibgina qolmay, ularning rivojiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelgan. Shu bois, cholg'ular va cholg'u musiqasi an'analari o'zining shakllanish davri, ya'ni qadim zamonlardan xalq musiqasi madaniyatining asosiy omillaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etib kelgan.

Cholg'ushunoslik ilmi fanda «organologiya» deb yuritiladi va cholg'u sozlarining shakllanishi, amaliyotda qo'lianihshi hamda rivojlanish mezonlarini ilmiy asoslab beradi. Ushbu fanning rivojida bir qator Sharq va G'arb olimlari qatorida o'zbek musiqashunos olimlari ham munosib tadqiqotlar olib borganlar. Qadimiy cholg'ular ko'proq tarixiy obidalar orqali kashf etilib, keyinchalik tarix, adabiyot va musiqiy risolalarda bayon etilgan.

Cholg'ularning ilk tasvirlari qadimgi odamlarning istiqomat joylari - g'orlarda, qoya toshlarda o'yib chizilgan, imoratlarning peshtoqlari, saroylarning devoriy suratlari, sopol idishlarga chizilgan suratlarda va terrakota haykalchalarida aksini topgan.

O'rta Osiyo va O'zbekiston hududlarida Afrosiyob, Dalvarzin tepa (Surxondaryo), Varaxsha (Buxoro), Ayritom, Zartepa, Qo'y qirilgan va Qo'zi qirilgan tepalar (Ko'hna Urganch), Panjikent kabi qadimiy joylar qazilmalaridan topilgan chizma surat va haykalchalar shular jumlasidandir. Qadimiy suratlarda arfa, ud, naysimon hamda urma cholg'ular aks ettirilgan. Musiqiy cholg'u ijrochiligiga bo'lgan ehtiyojni aynan suratlardan ko'rish ham mumkin. Chunki suratlarda nafaqat yakka ijrochilar yoki cholg'u asbobining o'zi aks ettirilgan, balki, Ayritom qazilmalaridan topilgan tarixiy obidalarda qadimgi Sug'd madaniyatiga xos ansambl, ya'ni bir qator musiqachilarning cholg'ularini dasta bo'lib ijro etayotganlarining aksi tushirilgan.

Musiqiy cholg'ularning ta'rifi ya'ni shakl-tuzilishlari tarkibiy jihatlari, nomlari, ijrochilari bilan bog'liq ma'lumotlar, asosan O'rta asrlardan boshlab badiiy adabiyot asarlari hamda musiqiy risolalarida yoritila boshlanadi. Demak, O'rta asrlarga kelib qadimdan shakllanib takomillashib kelgan xalq musiqiy cholg'ulari ijrochilik amaliyotida o'z o'rnini topgan. Shu bilan birga nafaqat xalq, balki olimlarning e'tiborini ham qozongan. Bu jarayonni O.Matyoqubov «Maqomot» kitobida quyidagicha bayon etadi: «Cholg'ularga bunday atroflicha qiziqishlar zamirida musiqiy asboblarning ijrochilik faoliyatini ob'ektiv aks ettirishdir, degan ilmiy tushuncha yotadi. Forobiy ta'biri bilan aytganda, cholg'u asboblarining shakllanishi, avvalo, amaliyotda yuzaga keladi. Ularning tembr-akustik xususiyatlari parda va tovushqatorlari bevosita ijro jarayonida shakllanadi va takomillashadi. Shundan so'nggina cholg'ular olimlar kuzatuv va umumlashmalariga zamin bo'lishi mumkin.

Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abdulloh al-Xorazmiy, Zaynullobiddin Husayniy, Safiuddin Urmaviy, Abdulqodir Marog'iyalar o'z risolalarida cholg'ular va ularning bir qator sifat va xususiyatlari xususida mufassal so'z yuritganlar. O'rta asr risolalarida cholg'ular takomillashishi hamda rivoji yo'lida qilingan o'zgarishlar,

ijrochilik amaliyotida yaratilgan yangi sozlar va iste'moldan chiqqan cholg'ular tasnifotini ko'rish mumkin.

Musiqqa san'atining boy ma'naviy jihatlari badiiy adabiyot namoyandalarini ham befarq qoldirmagan. Musiqqa sehri, cholg'ulardan taralgan sirli ohanglar Sharq badiiy proza va mumtoz she'riyati, ya'ni badiiy adabiyotida o'ziga xos ifodasini topadi. Bular benazir cholg'u sozlar nomlanishi, o'z davrining mashhur ijodiyot namunalari, bastakor, sozanda va xonandalar ijodi, xalq musiqqa ijodiyoti va an'analarida ko'rinadi.

O'rta asrlarda musiqiy jarayonga ko'proq ahamiyat bergan adabiyot namoyandalari Firdavsiy, Ro'dakiy, Hofiz, Sa'diy, Jomiy va Navoiylardir.

Ulug' mutafakkir shoir bir g'azalning o'zida 14 ta musiqiy iborani keltiradi. Zero, g'azalning o'zi ham bastakorlik amaliga xosdir. Navoiyda bunday musiqiy iboralar juda ko'p uchrashini uning asarlaridan bilish mumkin.

XV-XVI asrga kelib miniatyura san'ati rivojlana boshladi. Firdavsiy, Nizomiy, Amir Xusrav Dehlaviy kabi shoirlarning asarlariga chizilgan minniatyuralarda o'z davrining mashhur cholg'ulari o'z aksini topgan .

XIX asrning II yarmiga kelib o'zbek an'anaviy cholg'ularini o'rganishga alohida ahamiyat berila boshlanadi. O'rta Osiyo madaniyatiga qiziqish G'arb mamlakatlarida ortib boradi va uni o'rganish maqsadida mutaxassislar kela boshlaydilar. Marko Polo, Vamberi, Ankomin, Leysek, Eyxgorn kabi sayohatchi etnograflar, tarixchilar, kopelmeysterlarning kundaliklarida zikr etilgan ma'lumotlar keyinchalik yirik-yirik maqolalar va kitob tarzida nashr yuzini ko'radi. Eyxgornning o'zi butun O'rta Osiyoni aylanib chiqib, olamshumul muvaffaqiyatga erishadi. Ilk bor, cholg'ular kolleksiyasini yig'adi va bir qator shaharlarda namoyish etadi .

XX asrga kelib xalq ijrochilik amaliyotida ommalashgan cholg'ularni o'rganib tadqiq etishga e'tibor kuchaydi. Buni Abdurauf Fitrat o'zining ijodida boshlab berib, qimmatli ma'lumotlarni bayon etadi. Shundan so'ng musiqashunos olimlar cholg'ushunoslik ilmining rivojida bir qator samarali tadqiqotlar olib boradilar.

V.Belyayev, F.Karomatov, T.S.Vizgo, A.Malkeevalar shular jumlasidan bo'lib, ular O'rta Osiyo musiqqa cholg'ushunosligi sohasining rivojiga samarali hissa qo'shdilar. Ularning tadqiqotlarida an'anaviy cholg'ular musiqiy madaniyatning asoslaridan biri ekanligi va xalq ma'naviyatining go'zal an'analarini o'zida mujassam etib kelayotganligi yoritilgan.

XX asrning 30-40-yillariga kelib cholg'ularni takomillashtirish jarayonining yangi bosqichi boshlanadi. Bu jarayon O'zbekistonda kompozitorlik ijodiyotining jahon andozalariga mos rivoji bilan bog'hq edi. Ijrochilik amaliyoti ham shunga moslashib, simfonik orkestr musiqasi doirasida o'zbek xalq cholg'ulari orkestrining iste'molga kirib kehshi bilan xarakterlanadi. Amaliyotda mavjud cholg'ularni orkestr tarkibiga moslash ishlari negizida bir qator cholg'ularning oilaviy namunalari yaratildi. Natijada, simfonik orkestrga muqobil xalq cholg'ulari orkestri yaratildi. Orkestrning rang-barang ovozi tarannumini ta'minlash uchun rubobning -prima, alt, tenor; dutorning -prima, bas, kontrabas; g'ijakning - alt, qo'biz bas, qo'biz kontrabas; changning - bas,

tenor, alt namunalari yaratildi. Ushbu cholg'ular zamonaviy musiqa ijrochilik jarayonida nafaqat orkestr, balki kamer va turli (duet, trio, kvartet, kvintet, oktet) cholg'ular tarkibidan tuzilgan guruhlarini tuzishga imkon yaratadi. Qolaversa, o'zbek musiqa san'atining umumbashariyat andozalariga xos tarzda rivoj topishida hamda dunyoga chiqishiga katta yo'l ochib beradi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbek musiqasi tarixi. T., 1981.
2. Ibrohimov O. Maqom va makon. T., 1997.
3. Karomatov F.M. Uzbekskaya instrumental'naya muzyka. Nasledie. T., 1972. Rajabov I.
4. Akhmedov, B. (2023). THE FIRST FORMATION PROCESSES OF UZBEK VOCAL PERFORMANCE. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, 2(8), 126-128. Maqom asoslari. T., 1992.
5. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. T., 1993.
6. Akhmedov B. METHODS OF AESTHETIC EDUCATION IN DEVELOPING ARTISTIC TASTE AMONG STUDENTS //Innovative research in modern education. – 2023. – T. 1. – №. 3. – С. 15-17.
7. Sayfiddinovich, A. B. (2023). AESTHETIC EDUCATION TO STUDENTS IN MUSIC CLASSES OF GENERAL SECONDARY SCHOOLS. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(4), 211-213.
8. Sayfiddinovich, A. B. (2023). Use of New Interactive Methods in Learning Songs in Secondary Schools. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF ARTS AND DESIGN, 4(1), 10-14.